

Хидирова Ч.Х.

«МАНАС» ЭПОСУ МЕНЕН ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «ТООЛОР КУЛАГАНДА» РОМАНЫНДАГЫ СҮЙЛӨМДӨРДҮН СИНТАКСИСТИК ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Хидирова Ч.Х.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ЭПОСА «МАНАС» И РОМАНА ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА «КОГДА ПАДАЮТ ГОРЫ»

Ch.H. Hidirova

SYNTACTICAL SIMILARITIES AND DIFFERENCES PROPOSALS EPIC "MANAS" AND THE NOVEL CHINGIZ AITMATOV "WHEN THE MOUNTAINS FALL"

УДК: 82.821.0/37

Бул макалада «Манас» эпосу менен Чыңгыз Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романына тилдик талдоо жүргүзүлүп, бул эки чыгармадагы сүйлөмдөрдүн синтаксистик жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү салыштырылып иликтөөгө алынат.

Негизги сөздөр: *синхрондук жана диахрондук, синтаксистик жапылыктар жана өзгөчөлүктөр, татаалдашкан сүйлөм, синтаксистик конструкция (түрмөк), жөнөкөй жана татаал түрмөктөр.*

В этой статье в сопоставительном плане исследуются синтаксические сходства и особенности текстов эпоса «Манас» и романа Ч.Айтматова «Когда падают горы».

Ключевые слова: *синхронный и диахронный, синтаксические сходства и особенности, осложненное предложение, синтаксические конструкции, простые и сложные конструкции.*

In this article investigated in comparison plan syntactical similarities and differences of the texts "Manas" and Ch.Aytmatov's novel "When mountains fall" is about gerund constructions in kyrgyz language and about their problems, i.e., about the structure gerund constructions, functions and punctuations in the sentences.

Key words: *synchronous and diachronous, syntactical similarities and differences, complicated sentence, syntactical constructions, simple and complex constructions.*

«Тил коом менен кошо жаралып, коом менен кошо өнүгөт» дегендей, ар бир элдин тили аны менен кошо жаралып, кошо өнүгөрүн карт тарых канча ирет далилдегени баарыбызга айкын. Чындыгында, кайсы гана доордо болбосун, ар бир тилдин өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү болот. Мындай өзгөчөлүктөргө тилдин фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, стилистикалык, семантикалык ж.б. өзгөчөлүктөрү кирет.

Жалпы тил илиминде, түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде да диахрондук жана синхрондук планда алып караганыбызда да тилдердин фонетикалык, лексикалык өзгөчөлүктөрү тилдин башка бөлүмдөрүнө салыштырмалуу кыйла терең иликтенип келген. Ал эми тилдердин морфологиялык, синтаксистик жана стилистикалык өзгөчөлүктөрү синхрондук планда терең иликтенгени менен диахрондук планда иликтөө жагы бүгүнкү

күнгө чейин жетишээрлик деңгээлде колго алынбай келет. Андыктан, бул багыттарда илимий иштерди жүргүзүүнү өтө актуалдуу деп эсептейбиз.

Биз бул макалабызда кылымдарды карыткан карт тарыхка ээ болгон кыргыз элинин эне тилинин синтаксистик жактан өнүгүү өзгөчөлүгүн дүйнө жүзүн өзүнө көңүл бурдура алган фундаменталдуу, феномен-чыгармаларыбыз «Манас» эпосу менен залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романынын тилин салыштыруу аркылуу иликтөөгө аракет кылабыз.

Эчен кылымдардан бери муундан муунга мурас катары келген «Манас» эпосу менен Чыңгыз Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романындагы сүйлөмдөрдүн синтаксистик түзүлүшүнүн жалпылыктары менен катар айырмачылыктары да арбын. Алардын негизги жалпылыктары катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот:

1. Эки чыгармада да жөнөкөй сүйлөмдөргө караганда татаалдашкан жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр көп колдонулат. Татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөргө мисал келтирсек:

1. Торколдон үртүк жаптырган.

Тогуздап тумар тактырган.

Тобурчактан бир канча

Абайы үртүк жаптырган.

Аземдүү тумар тактырган

Аргымактан бир канча («Көкөтөйдүн ашынан»).

2. Түн ичинде кол жүрсө.

Түмөн кыргыз жол жүрсө.

Түлкүнүн изин жанылбас.

Жол адашып зарылбас

Түмөн Жайнак Шүүтү бар.

Түмөнгө маалым үшүрлар («Көкөтөйдүн ашынан»).

Сурабай келген карылыктын жазысы үшүл экен («Тоолор кулаганда»). Күн сайын өз үйүрүнөн алыстай берген Жаабарс өзүнөн өзү кыжыры кайнап, жалгыз баштын жан кыйнаган азабы үчүн кашык каны калганча бир өмүрдүн бир болор тагдыр кегиндей кармашын тамырдын кагышы сайын кекене эңсеген безери жырткычка айланды. Дил көөнүндө күйгөн бир арманга ал каяктан минтип байланып.

калганын өзү деле анчалык жакшы билчү эмес («Тоолор кулаганда»).

Татаал сүйлөмдөргө мисал келтирсек:

1. Өлтүргөнү жатканда,
Ууга кеткен эр Манас
Ушуларга барыптыр,
Устүнөн чыгып калыптыр.
Жаш Айдар ыйлап, жалынып,
Бозоруп турду бу байкуш,
Боздоп ийди сабылып...
2. Чакмак эти чаначтай,
Көбүк эти көнөктөй,
Чекенин эти челектей,
Кол мүнөзүн карасан,
Эскирген чынар теректей,
Тарамышы таяктай,
Эки энегиң карасан,
Үч карыш кырган аяктай («Көкөтөйдүн

ашынан»).

3. Арийне, алар бири-биринин кадыресе жер
үстүндө жашап жатышкандыгы жөнүндө күмөн
санашкан эмес, атүгүл, алардын антип ой
чыгарышына да шек-себеп жок эле («Тоолор кулаганда»). 4. Анткени алардын бири көчөдө
соодасы менен ичимдик ичилчү жайлары жайнаган
жана да жыты шилекейди агызган шишкебек бышчу
көмүрдүн түтүнү түндөй каптаган, эл деген
быкпырдай жайнаган шаарда жашачу да, экинчиси
дал ошо кезде күндүн нурун сындырган бийик
тоолордо, арасынан шамал өткүс арча өскөн
тескейинде, темендей тагы жок аппак кар алты
айлап жаткан, аскасы көктү көтөргөн, адамдын изин
көрөлөк капчыгайларда өктөм өмүр өткөрчү
(«Тоолор кулаганда»).

2. «Манас» эпосунда да, «Тоолор кулаганда» романында да сүйлөмдөрдүн тутумунда синтаксистик контрукциялар өтө жыш колдонулат. Мисалы:

1. Анын арка жагынан
Алтындап тумар тагылган,
Мандайында багы бар,
Кулагында шамы бар,
Куюндан бүткөн жаныбар,
Тумшугунун үстүндө
Ноктонун кескен агы бар,
Кондурдай болгон жаныбар,
Оң жамбашта калы бар,
Октой болгон жаныбар
Аккула кирди чубоого («Манас»).

2. Жарык дүйнө жаралган кезден тарта, тээ
бейпил бейиш төрүнөн кубаланган Адам ата менен
Обо энеден бери, так ушундай болуп келген экен да,
ошо күндөн ушу күнгө дейре тагдыр дегендин бу
купая сыры жаң аттуунун бардыгына, атүгүл
алардын ар бирине, түйүнүн чечпей, аларды
кылымдан кылым, күндөн күн жана сааттан саат
тынбай, түбөлүк коштой берери кадиксиз чындык
катары бешенеге жазылган, мунун жандырмагын, а балким, Жараткандын өзү да алиге толук табалек,

табияттын табышмагы бойдон калууда («Тоолор кулаганда»).

3. Иликтөөгө алынган эки чыгармада да синтаксистик конструкциялардын ичинен атоочтук жана чакчыл түрмөктөрдүн көп колдонулгандыгы ачык көрүнүп турат.

Мисалы: 1. Алтын кемер курчанган,

Айдай бетин нур чалган,

Узун бойдуу, кең далы,

Ары балбан, ары шер,

Жекени белге курчанган,

Желбегей кирип кол салган,

Чекири жок, кой көздүү,

Сепкили жок, ак жүздүү,

Айсарала ат минген,

Түпөгү жок найза алган,

Жанына кылыч байланган...

Азизкандын Алмамбет

Айза кармап топ бузган,

Андагы Бээжинге барып окко учкан

(«Манас»).

2. Балчакайдын белинде

Айлым арбын дегенсип,

Мыктылык кылган жеринде,

Айтышып сөздөн бир жендим,

Алыша кетип урушуп,

Ач бөрүдөй жүдүшүп

Ат үстүнөн бир эндим («Манас».

«Көкөтөйдүн ашы»).

3. Ушундай кырдаалдан улам айта турган

жапгыз нерсе бар, ошо акыл-эске багынбаган
нерсени ой боолгоо менен гана түшүнүү аркылуу –
алдыда сөз болчу экөөнүн жакындыгы жайында ой
жүгүрткөндө болгону ошол эле улуу тагдыр буйругу
менен булар бирдей жазмыш жылдызынын белгиси
астында жаралса керек деп ойлоп кетесиң. 4. Башка
макулдук аттуулар тоолордогу күрткүлөрдүн түбүндө
калбаш үчүн из түшкөн чыйыр издешет, а тигил
барс дегенин болсо ушундай, жер өнүтүн тандабай,
бет алган жагынан кайра тартпай, мемуреген ак
карды жара жиреп, артына арык салып кете берет
(«Тоолор кулаганда»).

Эми элибиздин бул эки алп маданий мурас-тарынын синтаксистик түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүнө токтолсок, албетте, алардын бири-биринен болгон айырмачылыктары өтө арбын. Бул айырмачылыктар, эң биринчиден, иликтөөгө алынган чыгармалардын тектик, жанрдык табиятына жараша болсо, экинчиден, коомдун өнүгүшү менен тилдин өнүгүү жараянына жараша, үчүнчүдөн, автордун жана котормочунун баяндоо стилине байланыштуу келип чыккан.

Мындай айырмачылыктардын негизгилерине токтолуп кетсек:

1. Албетте, эки чыгарманын жанрдык табияты эки башка болгондуктан, аталган чыгармалардагы сүйлөмдүн мүчөлөрүнүн орун тартиптири бир түрдүү эмес.

«Манас» эпосунда ыр түрүндөгү чыгармаларга мүнөздүү болгон сүйлөм мүчөлөрүнүн терс орун тартиби көп кездешет. Мисалы:

1. Көрбөй жүргөн кишидей
Эмне үчүн мага айттын
Өкүмат кылып сөзүңдү.
Оболдон бери, доңузум,
Оё жүрдүм көзүңдү,
Ойрондоп жүрдүм өзүңдү,
Ойлонуп айткың сөзүңдү!

Ал эми «Тоолор кулаганда» романы кара сөз түрүндөгү чыгарма болгондуктан, негизинен, сүйлөм мүчөлөрү түз орун тартибинде жайгашкан. Мисалы:

1. Деген менен, бу Жаабарсын өзүнүн жырткычтык ишин эң сонун билет. 2. Ал жогору жактан аска таштын бурчунан алар олжосун күтүп жатып, онтою келген кезде капысынан октой сыза секирип, жебе болуп жетет да, буйламына келтирбей баса калат, мунусу чыны жаза кетпес кол салыш, кээде бадал – шақтың артынан атылып чыгып, колу менен шап уруп жыгып, адкымына канжар азуусун матырып, ысык кан аралаш кызыл будоонун жытына магдырап калат («Тоолор кулаганда»).

2. Эпостогу сүйлөмдөрдө катышкан синтаксистик түрмөктөрдүн тутуму көбүнчө жөнөкөй түзүлүштө келсе, роман татаал синтаксистик түрмөктөрдүн көп колдонулушу менен өзгөчөлөнүп турат. Натыйжада, романдагы сүйлөмдөрдүн түзүлүшү өтө татаал болуп, сүйлөмдү курууга катышкан тилдик бирдиктердин, сөздөрдүн жана сөз түркүмдөрүнүн, морфемалардын жалпы санынын көптүгү менен да айырмаланат.

Мисалы: Эпостогу түрмөктөр, негизинен, жөнөкөй түзүлүштө көп колдонулат.

1. Анын арка жагынан
Эки-Кемин жайлаган,
Эгиз кара ат байлаган,
Айтышар сөздөн тайбаган,
Динге балбан Үрбүнүн
Эшендиги белгилүү,
Тилди жүйрүк сүйлөгөн
Чечендиги белгилүү («Манас»).

Бул мисалдагы атоочтук түрмөктөр (Эки-Кемин жайлаган, Эгиз кара ат байлаган, Айтышар сөздөн тайбаган, Тилди жүйрүк сүйлөгөн) жана сын атоочтук түрмөк (Динге балбан) жалаң ядролук компоненттерден туруп, аныктоочтук милдетти аткарып турат.

Ал эми романда түзүлүшү татаалдашкан синтаксистик түрмөктөр көп орун алат:

1. Мына эми, бу жоду да жанагыл тагдыр дегенин дал ошондой, ошондой болгондо да ушул ирет табылар тамыры жок табышмак сырдын так эле өзү болуп чыкты да, аңан адам баласынын толуп-ташыган акыл-эсинен, а тургай Алла Тааланын ой дилинин чегинен чыгып кеткен, коогасы коркунуч кордугун туудурган окуя болорун эч ким капарына алган эмес. 2. Кыя жолдор менен ээн-эркин, туяктары жерге тийбей, женил-желпи басышып,

чакан-чакан топ болуп тизилип алышат да, а эгер көз ирмемдин биринде кокустук болуп кетсе, аткан октой секирип, кырсыктан безип кетерге даяр болуп, айланага абай сала тик карап, теребелге кулак сала желип келишет.

Бул мисалдарда табылар тамыры жок, табышмак сырдын так эле өзү болуп чыкты да, чакан-чакан топ болуп, көз ирмемдин биринде сыяктуу жөнөкөй түрмөктөр менен катар адам баласынын толуп-ташыган акыл-эсинен, а тургай Алла Тааланын ой дилинин чегинен чыгып кеткен, коогасы коркунуч кордугун туудурган кыя жолдор менен ээн-эркин, туяктары жерге тийбей, женил-желпи, аткан октой секирип, кырсыктан безип кетерге даяр болуп, айланага абай сала тик карап, теребелге кулак сала сыяктуу татаал түрмөктөр колдонулганын байкоого болот.

Синтаксистик түрмөктөрдүн тутуму кыргыз тил илиминде С.Ж.Мусаев, Б.Тойчубекова, Ч.Хидирова ж.б.у.с. окумуштуулар тарабынан иликтенгени менен, системалуу түрдө өзүнчө атайын иликтөөлөрдү талап кылат.

3. Бөтөн сөздөрдүн колдонулушу эки чыгармада алардын жанрдык табиятына байланыштуу эки түрдүүчө берилген. Эпосто тексттин ичинде тике сөз түрүндө берилиши жыш орун алса, романда диалог түрүндө берилген.

1. «Абаке! – деп бакырды,

Майдандагы Кошойду

Манас эми чакырды.

«Абаке Кошой нетти? – деп, -

Намысын колдон кетти- деп, -

Напсиң түпкө жетти – деп, -

Как баш Кошой, көзүңдү ач,

Кай кара басып кетти – деп,-

Каманга качпай чалдырдың,

Капырга намыс алдырдың!» («Манас»).

2. Биринчи болуп саксагай саксаң Арсенди көздөй кадам таштады.

- Антты бузган – чыккынчы! – деди да четке чыга берди.

Калгандары да ушул сөздү кайталашты:

- Антты бузган – чыккынчы!

- Антты бузган – чыккынчы!

- Антты бузган – чыккынчы! («Тоолор кулаганда»).

4. Кыргыз тилиндеги синтаксистик түрмөктөрдүн түрлөрүнүн колдонулушуна карай да эки чыгарма бири-биринен айырмаланып турат. Эпосто, негизинен, атоочтук түрмөк, чакыл түрмөк, функционалдык этиштик түрмөк, изафеттик түрмөк жана бөтөн сөздүү түрмөктөр колдонулуп, тактоочтук, кыймыл атоочтук, модал сөздүү түрмөктөр өтө аз кездешет. Романда синтаксистик түрмөктөрдүн бардык түрлөрү колдонулат.

5. Эки чыгарма көркөм сөз каражаттарынын колдонулуш өзгөчөлүктөрү менен да айырмаланып турат. Эпосто көбүнчө салыштыруу, гиперболалар,

эпитеттер колдонулса, романда метафора, метонимия, фразеологизмдер көп колдонулган.

Кулактын көркү калкандай,
Кирпигине караса,
Киричке чыккан чалкандай,
Колуна тийген душманы
Боло турган талкандай.
Кейпин караса,
Эки ийиндин арасы
Кере кулач төш жары,
Кан Коңурбай баатырга
Көңүлгө жакын өз жары.
Эки ийине караса
Эки киши конгондой,
Эки бетин караса,
Эки даңгыт тойгондой.
Караса көздүн чункуру
Казылган кал ороодой,
Көзүндөгү чыпагы
Мергендердин табакка
Кайнатып алган шородой («Көкөтөйдүн ашы»).

2. ...эки чабалекей, кыязы, түгөйлөр болсо керек, ачык турган терезеден үйгө учуп киришти. Жаңылып-жазып кирип калышса ошол эле терезеден кайра шашыла учуп кетишмек. Алар антишкен жок...

Ооба, алар бекеринен кирген жок, бир нерсеге тынчсызданышып, анан ошону төкпөй-чачпай буларга билдиргиси келип, же аны толугу менен угуп алууну каалап келишсе керек... («Тоолор кулаганда»).

6. Прозалык чыгармага тиешелүү диалогдордо суроолуу, илептүү, атама, толук жана кемтик сүйлөмдөрдүн колдонулушу да, албетте, романда кеңири орун алган.

7. Эпосто баяндоочтук позицияда -ганы формасынын айкын өткөн чактык маанини билдирип, өзгөчөлөнүп колдонулушу кеңири орун алган:

1. Колуна найза алганы,
Оңдолгончо Бокмурун
Төшкө коюп калганы.
2. Жулкунуп Кошой чачылып,
Кайраты толуп кеткени,
Карыя Кошой неткени,
Карыя Кошой абандын
Аягы жерге жеткени,
Абакениз Кошой дөө
Ачуулана кеткени.

Жыйынтыктап айтканда, дүйнө жүзүнө кыргызды кыргыз кылып тааныткан «Манас» эпосу менен залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун калеминен жаралган «Тоолор кулаганда» романы сыяктуу маданий мурастарыбыздын синтаксистик түзүлүшүндө жалпылыктары менен бирге, айырмачылыктары да арбын. Чыгармалардын тилдик түзүлүшүн иликтөө диахрондук жана синхрондук тил илимин өнүгүшүнө жана көптөгөн маселелерди теориялык-практикалык негизде чечүүгө жетишүүгө өбөлгө түзөт деп ойлойбуз.

Адабияттар:

1. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 1-3-китеп. – Москва: Главная редакция восточной литературы. 1990.
2. Айтматов Чыңгыз. Тоолор кулаганда (Кыз кайып). Роман. - Б.: «Турар», «Бийиктик», 2009,- 272б.
3. Кодухов В.И. Введение в языкознание.-М.: Росвещение, 1979.-351с.
4. Мусаев С.Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в кыргызском языке. – Фрунзе: Илим, 1987. -160с.
5. Хидирова Ч.Х. Кыргыз тилиндеги атоочтуктар.- Бишкек. 2006.-224б.
6. Хидирова Ч.Х. Кыргыз тилиндеги синтаксистик конструкциялар. // “Эл агартуу”. 2011.

Рецензент: к.филос.н., профессор Жапаров Д.